

A „Toldi estéje“ és az „Egy régi udvarház utolsó gazdája“.

írta: VARDAI BÉLA.

Gyulai Pálnak legkitünőbb prózai elbeszélőműve az *Egy régi udvarház utolsó gazdája*. „Benne Gyulai a legnagyobb magyar lélekrajzolók közé emelkedett“, írja Papp a „Gyulai Pál Irodalmi emlékei“-hez írt bevezetésben.¹ Korrajzáért bátran regénynek is nevezhető, bár szerzője csak „beszély“-nek mondta. Nagyszerű, komor színei ott élnek minden irodalomismerő magyar lelkében. Manapság szomorú, állandó aktualitást ad neki színhelyének sorsa: a Bach-korszak alatti Erdélyről festett kép nem emlékeztet-e az oláh megszállást szenvedő bérces kis haza keserveire! Saját szavaival is több szempontból oly jól jellemezhető mű ez. Főalakjának egész jellemképe benne van ebben a mondatában: „Oly erős szenvedéllyel csüngött a multon, hogy fel nem foghatta a jelent.“² Vagy a kor hangulata ezekben a soraiban: „Mindenkinek volt valami sebe, ha testén nem, lelkén, vagy legalább is vagyónán. Majd minden család magába vonult és sebeit kötözgette. A régi vendégszeretet, víg élet eltűnt, mintha a régi alkotmánnyal temette volna el az idő.“³

Érdekes e mű keletkezésének története. Szerzője vetett rá világot, harmadik kiadása elé írt előszavában.⁴ Hat évig hordozta lelkében tervét, nem remélhetvén kiadását az akkori sajtóviszonyok közt, s mikor Urházy György beszélyt kért tőle 1857-ben megindult kis napilapja, a *Magyar Posta* számára, két alakban írta meg. Először a kedve szerint való, jelen teljességében s mindjárt utána szakaszonként abban az alakban, ahogy az említett helyen megjelent, bár így sem bizonyos cenzori törvények nélkül. Teljes szövege csak 1867-ben, a *Vázlatok és képek*

¹ 33. l.

² Gyulai Pál: Vázlatok és képek, II. kiadás, Franklin, 1901, 347. lapon. — Papp F. Radnóthy Kemény Zs. egyik regényalakjával, Gróf Jenő Eduárdal látja rokonnak; ez is a korába be nem illő rögeszméjének áldozata a Napoleon elleni háborút követő időben. (Gy. P. Irod. Eml., 33. l.)

³ Vázlatok és képek, id. kiad., a 357. lapon.

⁴ U. o. 281. s. k. l.

első kiadásában látott napvilágot. Érdekes volna e két kidolgozás összehasonlítása. Nyilván dokumentálná még az oly egyenes, kimondó lelkeknek is, minő Gyulai Pál volt, kényszerű hozzátörődését a korviszonyokhoz. De erre bajosan lesz már mód. A *Magyar Posta* 1857. évfolyamának — a következőnek elején a nyomasztó bélyegköltségek miatt már meg is szűnt — összes közkönyvtáraink közül a Nemzeti Múzeum hírlapkönyvtárában is már csak egy csonka példánya van; éppen az első 90 száma hiányzik, amelyekben Gyulai művének a korhoz alkalmazott formája föllelhető volna.

Legmeghatóbb jelenete e műnek Radnóthy Elek búcsúzása hűséges, öreg, haldokló István szolgájától. Értesülvén fia haláláról, mint „feldúlt családja s az elsüllyedt múlt egyetlen maradványára“ borult zokogva az öregre, megölelte s azontúl nem akart mást látni maga körül. Ettől fogva ez „többé nem cselédje volt, hanem barátja, rokona, dajkája“. S ez a jó viszony köztük mégis megromlik. István, ura elől titkolt betegségében, halálát érezvén már közeledni, azon bánkódik, hogy az most már gondozatlanul marad egyedül. Hűtlen leánya, Erzsí hazahívását indítványozza hát neki. Radnóthy felindulva kergeti el magától a jószándékú, mit sem vétett öreget. Ennek — halódva — már csak az fáj, hogy a sírba kell vinnie ura haragját. A kis Mányi cselédre bízza rá, hogy nevében, halála után, urától majd bocsánatot kérjen. Radnóthy hamar megbánja hevesességét. Rossz sejtelmek hajtják a haldokló szobája felé. Még kívül meghallja István szavait s a megbocsátás szavával siet be hozzá, úgyhogy az végpercében boldogan még kezet csókolhat neki. „Torzuló vonásain erőt vett egy édes mosoly s a homályosuló szemekből még fölesilloghatott a szeretet és hála utolsó szikrája.“⁵

Azt hiszem, abban, hogy Gyulai művébe bevett egy ily tárgyú részletet, de meg ennek egész kidolgozási módjára hatása volt a Toldi Estéje bízvást fénypontjául tekinthető nagy jelenetének: a haldokló Toldi és a király utolsó találkozásának. Az 1854-ben megjelent Toldi Estéjé-nek, amaz évtized epikája legkitűnőbb termékének, hatása rendkívüli volt. Gyulai a Budapesti Hírlap 1855-iki tárcájába *Szépirodalmi Szemléje* során lelkesült méltatást írt róla, ünnepelve Arany epikus géniusát. De mint költő is hatása alá került, az évtized vége felé megírt pró-

⁵ U. o. 397. l.

zai elbeszélésében. A két mű egészében is rokon némiképen: mind a kettő egy-egy életalkony rajza. Az igazi tehetségtől átvett és feldolgozott hatás esete ez, mely az önálló jelleg, kiemelkedő érték minden sérelme nélkül odacsatolja az epika szálaival is Gyulai Pált, ahová mint lírai költő tartozik: Arany János köréhez.

István szolgálánál súlyosabb az öreg Toldi bántódása. A király udvarából elküldött Miklós három év után is meg van győződve igazáról, ezt hajtogatja Bencének otthon, még Pósa-falvy jövetele előtt, meg a viadal után is, a Rákos mezején hazafelé ballagva. Az udvarból elküldetése az évek során irtózatosan hatott rá. „Testem meg van törve, lelkem meg van ölve“, panaszolja Bencének, útban Buda felé. A király elé öltözve, a reá váró örömtől felvillanyozva sem feledi elmondani: „Három évig hálni járt belém a lélek.“ A viadal után elkeseredve, ravaszsággal gyanúsítja a királyt: szándékosan nem akart az ráismerni! Pedig annak lelkén csak sejtelen futott át, a biztosat csak az olasz elejtése után tudta meg, amikor Toldi már nem volt sehol. A költő szerencsésen menti meg ezt rokonszenvünk elvesztésétől, mikor a kiejtett gyanú után hamarosan nagy királynak is mondatja vele Lajost, akit mindig szeretett s most is szeret még, akihez vonzza a lelke. Kegyelmet azért nem kívánja, aminthogy a vele kibékülés kívánsága nem támad fel benne halála előtt sem. Mind a bántódás mélységének jele. Persze akkor helyzete úgy el volt már rontva, hogy csak a király hozhatta rendbe, s így is történik.

Mikor ez a haldoklóhoz lép, elismeri, hogy megbántotta őt, s nyilván ez a szava hat Toldira úgy, hogy urától azokért a régi zsörtölődésekért, az igazára rámutatás mellett, bocsánatot kér. Véres tette a királyi palotában nem is kerül szóba. Ez mindkettőjük előtt el van intézve azzal, hogy az utolsó nagy haragkitörés a halálos ágyra juttatta a hőst, útban az örök bíró felé. Hogy Arany, a lelkiismeret költője, nem érinteti a véres ügyet, azzal talán a korszerűségnek és hőse naivságának is meg akarta adni a magáét. A király gyöngéd, de szintén határozott szavakkal védi Toldival szemben a maga álláspontját. Tulajdonképp mindkettőjüknek igazuk van, ez már együttjár a dolgok tragikumával. Ami belőle fájna Toldinak, nem hallja többé: a király, Toldi kora letűntéről szólva, már egy halott kezét fogja.

A téma hasonlósága a két esetben szembetűnő. Az elkül-

déssel méltatlanul megbántott jólelkű, jószándékú öreg alantasanak urával a halálos ágyon megbékélését adja elő Arany is, Gyulai is. De hogy hatásról beszélhessünk, ahhoz nem elég a tárgy hasonlósága, annak a művészi eljárás, megoldás egész módozatában kell mutatkoznia, mert csakis ez vall arra, hogy a költőt az előtte álló művészi példa fogta meg. S itt valóban találunk is ily megoldási hasonlóságokat. Az első, hogy mindkét esetben a megbántó siet az élete végét járó hívéhez, teljesen önként, mintegy lelkiismeretétől hajtva, lelki magaslatáról nagyobb bizonyosságot téve így minden rangjánál. Másodszer mindkét helyzetben a megbántott kér bocsánatot urától. Ez egyiknél sem színlelés, csupán alantas voltukból következő, hanem szívből fakad, ami persze a gyöngéd, gondoskodó szolgánál melegebben, alázatosabban nyilvánul, mint a marcona katona esetében.

A harmadik megoldási hasonlóság, hogy a szembenállottak lelki harmóniájának helyreállása mindkét esetben nem *expressis verbis*, szavakba foglalva, hanem külső jelekkel jut kifejezésre. Talán azért, mert szóra bízva a dolgot, könnyen az érzelmességbe csaphatna a hangnem. Bizonyos tartózkodás különben is mindkét költő jellemképéhez hozzátartozik. Bence megbékélését a királyéval holtan is összefogódzó keze, Istvánét az ura kezére adott csók, utoljára felvillanó boldog mosolya, felcsillogó szeme fejezi ki.

Gyulai Pál előtt az Egy régi udvarház utolsó gazdája búcsújelenetének megírásakor ott lebegett a Toldi Estéje hasonló tárgyú része, ha nem is nyomról-nyomra követett példaképen, de mégis mint olyan determináló hatás, mely a maga más körbe helyezett feladata megoldásának némely főmozzanatait készen adta számára. Ha csak egy motívum volna az egymás mellett tett jelenetekben közös, nyilván csak véletlen egyezésről volna szó. De három motívum is egyezvén, ugyanazon sorrendben, azt hiszem, nem túlzás Arany-hatásról szólni s azt állapítani meg, hogy Arany nagyszerű, történeti színezetű jelenetének etapjait Gyulai polgári miliőbe ültette át.